

**JAHON TILSHUNOSLIGI BADIY DISKURSIDA HARAKAT BIRIKMALI
FE‘LLAR XUSUSIYATLARI**

Shohida Tahirova Nasriddinovna,

O‘zbekiston Milliy universiteti o‘qituvchisi

E-mail: shohidatohirova2@gmail.com Tel: (99) 8145270

Annotatsiya: *Maqolada jahon tilshunosligida badiiy diskurs kontekstida harakat birikmali fe‘llar xususiyatlari va ular hosil qilgan semantik xususiyatlari ochib beriladi. Harakat birikmali fe‘llar ishtiroki va ularning ma‘no xususiyatlari, turli tillardagi badiiy diskursdagi rivoji, jahon tilshunosligidagi nazariy asoslari haqida fikr-mulohaza yuritilgan. Talmy, Johanson, Göksel va Kerlake, Baxtin, Fairclough, van Dijk, Fludernik, Levin kabi jahon tilshunoslarining asarlari bilan dalillangan.*

Kalit so‘zlar: *harakat birikmali fe‘llar, badiiy diskurs, jahon tilshunosligi, tipologiya, semantika, turkiy tillar, narrativ tahlil, diskurs funksiyasi.*

**ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ С СОЧЕТАНИЯМИ ДВИЖЕНИЯ В
ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ МИРОВОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

Аннотация: *В статье раскрываются особенности глаголов с сочетаниями движения в контексте художественного дискурса в мировом языкознании, а также их семантические характеристики. Рассматриваются участие глаголов с сочетаниями движения и их смысловые свойства, развитие в художественном дискурсе различных языков, а также теоретические основы в мировом языкознании. Материал подкреплён трудами таких мировых лингвистов, как Талми, Йохансон, Гёксель и Керслейк, Бахтин, Фэрклоу, ван Дейк, Флудерник, Левин.*

Ключевые слова: *глаголы с сочетаниями движения, художественный дискурс, мировое языкознание, типология, семантика, тюркские языки, нарративный анализ, дискурсивная функция.*

**CHARACTERISTICS OF MOTION COMPOUND VERBS IN
ARTISTIC DISCOURSE OF WORLD LINGUISTICS**

Abstract: *The article reveals the characteristics of motion compound verbs in the context of artistic discourse in world linguistics, as well as their semantic features. The participation of motion compound verbs and their semantic properties, their development in artistic discourse across various languages, and their theoretical foundations in world linguistics are discussed. The material is supported by the works of such world linguists as Talmy, Johanson, Göksel and Kerlake, Bakhtin, Fairclough, van Dijk, Fludernik, and Levin.*

Keywords: *motion compound verbs, artistic discourse, world linguistics, typology, semantics, Turkic languages, narrative analysis, discourse function.*

Kirish. Harakat fe’llarini o‘rganish jahon tilshunosligida boy an’anaga ega. Tillarning harakat hodisalarini turlicha kodlashi bo‘yicha tipologik tadqiqotlar ko‘rsatdiki, bunday konstruksiyalar tipologik jihatdan muhim va madaniy jihatdan o‘ziga xosdir. Badiiy diskurs doirasida harakat birikmali fe’llar xarakter talqini, narrativ tezlashtirish va matniy kohezsiya vositasi sifatida faoliyat ko‘rsatishi jahon tilshunosligida alohida tadqiqot yo‘nalishi sifatida shakllanmoqda.

Badiiy diskursning o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarga ega alohida registr sifatidagi tushunchasi Baxtin tomonidan nazariy jihatdan asoslab berilgan. So‘nggi paytlarda diskurs-tahliliy yondashuvlar lingvistik xususiyatlarni kontekstual va funksional o‘ramiga nisbatan tahlil qilish muhimligini ta’kidladi. Ushbu maqola jahon tilshunosligidagi nazariy asoslar va turli til oilalaridagi badiiy diskurs tajribasi asosida harakat birikmali fe’llarning universal va tilga xos xususiyatlarini tahlil qilishni maqsad qilib qo‘yadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Talmy yo‘l, harakat tarzi va figura jihatidan tillarning harakat hodisalarini turlicha kodlashi haqidagi asosiy tipologik farqni – sun’iy va fe’l - ramkali tillar o‘rtasidagi farqni – aniqlab berdi.⁵ Ushbu nazariya harakat fe’llarini o‘rganishda asosiy metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Talmy ingliz tili misolida leksikalizatsiya qoliplarini batafsil tahlil qilib, harakat hodisasining to‘rt komponenti: figura, yo‘l, asos va harakat tarzini aniqladi.

Johanson turkiy tillardagi fe’l nusxalash konstruksiyalari va qo‘shma fe’llarni tahlil qilib, yordamchi sifatida faoliyat ko‘rsatuvchi yo‘nalish fe’llarining aspektual va fazoviy ma’lumotlarini saqlab qolgan holda semantik jihatdan so‘nib borishini ta’kidladi.⁶ Bu kuzatuv o‘zbek tili va boshqa turkiy tillarda harakat birikmali fe’llarning tarixiy rivojlanishini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Göksel va Kerslake turk tilida *gel (kelmoq)* va *git- (ketmoq)* fe’llarining murakkab predikatlarda yo‘nalish satellite sifatida ishlashini ko‘rsatdi.⁷ Bu topilmalar turkiy til oilasidagi umumiy qolipni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Levin ingliz tili fe’l sinflari va almashuvlar tadqiqotida harakat fe’llarini semantik jihatdan tasniflab, ularning leksikalizatsiya qoliplarini tizimli tahlil qildi.⁸

Baxtin badiiy tilning dialogik, janr-ongiga ega tabiatini ta’kidlab, xronotop tushunchasini kiritdi – bu tushuncha badiiy matnda vaqt va makon o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifoda etadi. Harakat birikmali fe’llar ana shu xronotop zichligini shakllantirishda asosiy

⁵ Talmy Toward a Cognitive Semantics. Cambridge, MA: MIT Press. 2000. – 495 p.

⁶ Johanson L. Viewpoint operators in European languages. Berlin: Mouton de Gruyter. – Pp. 2000. 261.

⁷ Göksel va Kerslake A., Kerslake, C. Turkish: Comprehensive Grammar. London: Routledge. 2005– 576 p.

⁸ Levin B. English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation. – Chicago: University of Chicago Press. 1993 – 348 p.

lingvistik vosita sifatida xizmat qiladi.⁹ Fludernik kognitiv narratologik yondashuvda narrativdagi jismoniy harakat o‘quvchi uchun tajribiy bevositalikka mos kelishi haqidagi kuzatuvi harakat birikmali fe’llarning narrativ funksiyasini nazariy jihatdan asoslaydi.¹⁰ Fairclough va Van Dijk diskurs tahlilida lingvistik xususiyatlarni alohida emas, balki ijtimoiy kontekstda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi.¹¹ Ushbu yondashuv harakat birikmali fe’llarni badiiy diskursning keng me’moriy tuzilmasidagi funksional elementlar sifatida ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot jahon tilshunosligidagi nazariy asoslar bilan to‘ldirilgan qiyosiy-tipologik metodologiyani qabul qiladi. Tahlilning asosiy doirasi Levinning fe’l semantik tasnifi va Talmyning harakat hodisasi doirasining moslashtirilgan versiyasiga asoslanadi. Turk tili, rus tili, ingliz tili, va boshqa tillar bilan qiyosiy tahlil o‘tkazish uchun universal va tilga xos xususiyatlarni aniqlash usuli qo‘llaniladi.

Badiiy diskurs tadqiqotida Baxtin xronotop nazariyasi va Fludernik kognitiv narratologiyasi asosida harakat birikmali fe’llarning narrativ funksiyalari tahlil qilinadi. Miqdoriy ma’lumotlar sifat tahlilini qo‘llab-quvvatlash uchun zarur joylarda keltirilgan, garchi tadqiqotning asosiy hissasi interpretatsion bo‘lsada.

Tahlil va natijalar. Jahon tilshunosligida harakat birikmali fe’llarning tuzilmaviy qoliplari quyidagicha tahlil qilinadi. Talmyning tipologik tahlili ko‘rsatdiki, tillar harakat hodisasini turlicha kodlaydi: sun’iy tillarda (*ingliz, nemis, rus*) yo‘l asosiy fe’ldan tashqarida yo‘nalish so‘zi orqali ifodalansa, fe’l -ramkali tillarda (*ispan, fransuz, italyan*) yo‘l asosiy fe’l ichida kodlanadi. Turkiy tillar, shu jumladan o‘zbek tili, ikkinchi toifaga ko‘proq o‘xshaydi, ammo o‘ziga xos qo‘shma fe’l tizimi orqali ikkala toifa xususiyatlarini namoyon etadi.

Johanson turkiy tillardagi fe’l nusxalash konstruksiyalarida yo‘nalish fe’l larining semantik so‘nishi jarayonini aniqladi. Bu jarayon harakat birikmali fe’l larning grammatikalizatsiya yo‘lini ko‘rsatib, ularning aspektual va modal qo‘llanilishini tushuntirishga yordam beradi. Göksel va Kerslake turk tilidagi *gel* va *git* fe’llari qo‘llanilishini tahlil qilib, ular badiiy matnlarda xarakter holatini va narrativ yo‘nalishni ifodalashda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi.

Jahon tilshunosligida harakat birikmali fe’llarning semantik kategoriyalari Levin ingliz tili harakat fe’llarini semantik jihatdan tasniflab, ularning uchta asosiy kategoriyasini aniqladi: yo‘nalish fe’llari (*come, go, arrive*), harakat tarzi fe’llari (*run, walk, crawl*) va

⁹ Baxtin M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Trans. C. Emerson & M. Holquist. – Austin: University of Texas Press. 1981. – 444 p.

¹⁰ Fludernik, M. Towards a “Natural” Narratology. – London: Routledge. 1996. – 412 p.

¹¹ Fairclough N. Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research. – London: Routledge. 2003. – 270 p. Van Dijk, T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. – Cambridge: Cambridge University Press. 2008– 267 p.

vektor fe'llari (*rise, fall, advance*). Bu tasnif o'zbek tili harakat birikmali fe'llarini qiyosiy o'rganishda asos bo'lib xizmat qiladi: o'zbek tilida ushbu kategoriyalar ko'pincha bitta qo'shma konstruksiya ichida birlashadi (*yugurib chiq, harakat tarzi + yo'nalish*).

Talmyning xronotop tahlilida ko'rsatilishicha, turli tillarda harakat hodisasining komponentlari turlicha paketlanadi. O'zbek badiiy matni tahlili shuni ko'rsatadiki, yozuvchilar harakat birikmali fe'llar orqali bir vaqtning o'zida bir necha komponentni (*yo'nalish + harakat tarzi + aspekt + emotsiya*) ifodalay oladilar, bu esa o'zbek badiiy tilining semantik zichligini oshiradi.

Jahon tilshunosligida harakat birikmali fe'llarning diskurs funksiyalari. Baxtin xronotop nazariyasiga ko'ra, badiiy matnda vaqt va makon qahramon harakati o'rtasida organik bog'liqlik mavjud. Harakat birikmali fe'llar ana shu xronotopik munosabatni lingvistik jihatdan quruvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi: *kel, ket, chiq, kir*, fe'llari nafaqat jismoniy harakatni, balki narrativ o'tish nuqtasini ham belgilaydi.

Fludernik kognitiv narratologiyasida ta'kidlanishicha, o'quvchi harakat tasvirini o'z tajribasi orqali “simulyatsiya” qiladi. Harakat birikmali fe'llarning yuqori zichligi o'quvchida kinetik tajriba hosil qilib, narrativ kuchlanishni oshiradi. Fairclough va Van Dijk diskurs tahlilida ko'rsatilishicha, harakat birikmali fe'llar ijtimoiy munosabatlar va kuch tuzilmalarini bilvosita ifodalashda ham ishtirok etishi mumkin: qahramonning harakati yo'nalishi va tezligi uning ijtimoiy mavqeini aks ettirishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Jahon tilshunosligida harakat birikmali fe'llarning badiiy diskursdagi o'rganilishi Talmy, Johanson, Levin, Baxtin, Fludernik kabi olimlar ishlarida ko'rsatilganidek, bu konstruksiyalar tipologik jihatdan muhim va universal ahamiyatga ega. Tuzilmaviy jihatdan ular fe'l -yordamchi biriktirishning uch asosiy qolipiga bo'linadi. Semantik jihatdan yo'nalishlilik, usul va yo'lning birgalikdagi ifodalanishi, aspektual-vaqtiy o'zgartirishlar va hissiy-baholovchi ma'nolarni ifodalaydi. Diskurs darajasida esa xarakter talqini, narrativ tezlashtirish va matniy koheziya vositalari sifatida xizmat qiladi.

Bu topilmalar bir qancha amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, sistematik qiyosiy turkiy tadqiqotlar – o'zbek, qozoq, turk va ozarbayjon adabiy an'alarida harakat birikmali fe'llar qo'llanilishini tahlil qilish – umumiy turkiy grammatik resurslar va tilga xos uslubiy konventsiyalar bo'yicha yangi ma'lumotlar beradi. Ikkinchidan, Talmyning harakat hodisasi doirasini o'zbek badiiy matni tahlilida qo'llash tipologik adabiyotga hissa qo'shadi. Uchinchidan, Fludernik kognitiv narratologiyasi asosida o'zbek badiiy nasrida harakat tasvirining o'quvchi ta'siri bo'yicha tadqiqot o'tkazish zarur.

Xulosa qilib aytganda, harakat birikmali fe'llar jahon tilshunosligida va o'zbek badiiy diskursida eng lingvistik boy va badiiy jihatdan kuchli resurslardan birini ifodalaydi. Ularni to'liq tushunish morfosintaktik, semantik va diskurs-tahliliy istiqbollarni birlashtirgan yondashuvni talab qiladi.

1. Talmy L. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. 2: Typology and Process in Concept Structuring.* – Cambridge, MA: MIT Press. 2000. – 495 p.
2. Johanson L. *Viewpoint operators in European languages.* In: Ö. Dahl (Ed.), *Tense and Aspect in the Languages of Europe.* – Berlin: Mouton de Gruyter. – Pp. 2000. 261–309.
3. Göksel A., Kerslake, C. *Turkish: A Comprehensive Grammar.* London: Routledge. 2005– 576 p.
4. Bakhtin M. M. *The Dialogic Imagination: Four Essays.* Trans. C. Emerson & M. Holquist. – Austin: University of Texas Press. 1981. – 444 p.
5. Fairclough N. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research.* – London: Routledge. 2003. – 270 p.
6. Van Dijk T. A. *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach.* – Cambridge: Cambridge University Press. 2008– 267 p.
7. Talmy L. *Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms.* In: T. Shopen (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description, Vol. 3.* – Cambridge: Cambridge University Press. – Pp. 1985. 57–149.
8. Levin B. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation.* – Chicago: University of Chicago Press. 1993 – 348 p.
9. Fludernik M. *Towards a “Natural” Narratology.* – London: Routledge. 1996. – 412 p.
10. Johanson L. *Code-copying in Irano-Turkic.* *Language Sciences, Vol. 20(3).* – Pp. 1998. 325–337.